

المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم^۱

محمد حسینی

مرتب و منظم سازی آیات قرآن، ذیل واژه‌های مستخرج از خود قرآن است. بطوریکه هر کاربری واژه یا آیه مورد نظر خود را می‌تواند به سرعت پیدا کند. این معجم از مشهورترین واژه‌یاب‌ها و آیه‌یاب‌های (کشف الآیات) قرآن کریم است.

محمد فؤاد عبدالباقی (۱۲۹۹-۱۳۸۸ ق) قرآن‌پژوه و فهرست‌نویس مصری، نویسنده این اثر، در روستای قلیوبیه به دنیا آمد. در قاهره به تحصیل پرداخت. مدتی به شغل مترجمی (فرانسه - عربی) روی آورد و مدتی به درس تفسیر قرآن محمد رشید رضا حاضر می‌شد. بیشتر عمرش به تهیه فهرست برای احادیث و قرآن گذشت و مهمترین اثرش *المعجم المفهرس* است.^۲

معجم به مجموعه‌هایی گفته می‌شود که اطلاعاتی را طبقه شده بر اساس الفبا ارائه می‌کند.^۳ المعجم المفهرس با داشتن این خصوصیت به عنوان بهترین و کاملترین راهنمای قرآن^۴، اهمیت و اعتبار فراوان یافته است و تقریباً همه پژوهشگران موضوعات قرآنی و مسائل اسلامی بی‌نیاز از آن نمی‌باشند. سابقه تألیف *المعجم المفهرس* به کتاب *نجوم الفرقان فی اطراف القرآن* فلوگل برمی‌گردد. خود عبدالباقی در مقدمه می‌نویسد، کتاب فلوگل را اساس *المعجم المفهرس* قرار دادم. اما اینگونه نبوده که چشم بسته و بدون تغییر همه طبقه‌بندی فلوگل را اجرا کند بلکه قاموس‌های لغت و تفسیرهای ادبی را نیز مطالعه و مورد توجه قرار داد. پس از مدتی پژوهش و گردآوری مواد و نظام‌مند کردن آنها، قانع نشده و گروهی را به کار گرفت تا بلکه با استفاده از نظرات جمعی کار اتقان بیشتر پیدا کند.

همانگونه که اشاره شد، سابقه *المعجم المفهرس* را باید در *نجوم الفرقان* جستجو کرد. اروپاییان برای تحقیقات مورد نظر خود نیاز به فهرست و کشف قرآن داشتند. گوستاو فلوگل^۵ (۱۸۰۲-۱۸۷۰ م) مستشرق آلمانی کتاب *نجوم الفرقان فی اطراف القرآن* را به منظور تأمین این نیاز تدوین و آن را در

۱۸۴۳ در لایپزیک منتشر کرد.^۶ این کتاب اولین راهنمای علمی و منظم قرآن بود. البته در بین مسلمانان آثاری زیر عنوان کشف‌الآیات از سده پنجم قمری تألیف شده است. آقا بزرگ تهرانی نوزده اثر با این عنوان را معرفی کرده است. اولین آنها کشف‌آیات‌القرآن از سید مرتضی علم‌الهدی (درگذشت ۴۳۶ ق) است.^۷

عبدالباقی در مقدمه المعجم‌المفهرس حدود چهل خطای فاحش فلوگل را در ماده‌یابی واژگان برمی‌شمارد. مثلاً فلوگل فَاثَرْنَ را در ماده «ث ر» آورده در حالی که ریشه آن «ث و ر» است. نیز مشکلات دیگر فلوگل را تحلیل کرده و کار خود را برتر و بی‌نقص‌تر معرفی می‌نماید. اما پژوهشگران جدید نقص‌ها و اشکالات المعجم‌المفهرس را یافته و کارهای کامل‌تری عرضه کردند. المعجم‌المفهرس لکشف‌آیات‌القرآن^۸ نوشته رضا کیان‌زاد در زمره پژوهشهایی است که تکامل یافته کار عبدالباقی است.

داوری مؤلف آن درباره کتاب عبدالباقی چنین است: المعجم‌المفهرس در نوع خود کتابی کامل است و حدود ۶۰ سال توسط ناشران سرشناس لبنان، مصر، سوریه و ایران چاپ شده است. اما تعدادی غلط چاپی دارد که این تعداد برای چنین متنی با ابزارهای چاپ آن روز، واقعاً ناچیز و قابل اغماض است. اما برای ناشرینی که در این ۶۰ سال با همان غلطها منتشر کرده‌اند، نمی‌توان تحسین فرهنگی قائل شد. ایشان این اغلاط را فهرست کرده است. کتاب کیان‌زاد افزون بر تصحیح اغلاط و برخورداری از امکانات کتاب عبدالباقی، دارای حداقل سه امکان جدید است. تعداد تکرار ماده در کل قرآن و بسامدی مشتقات آن ماده را نشان می‌دهد. تعداد کلمات از ابتدای قرآن تا یک کلمه را نیز مشخص می‌کند. همچنین مشتقات بیشتری نسبت به عبدالباقی استخراج کرده است.

ترتیب مواد المعجم‌المفهرس مبتنی بر روش لغت‌نامه‌های معتبر عربی مانند اقرب‌الموارد و الاساس زمخشری است. پس از ماده مشتقات را به این ترتیب آورده است: فعل مجرد معلوم (ماضی سپس مضارع)، فعل مجرد مجهول (ماضی سپس مضارع)، فعل‌های مزید، اسم فاعل، اسم مفعول، اسامی. بنابراین اساس کار عبدالباقی نظام‌مند کردن اصطلاحات و واژگان قرآن بر اساس حروف ماده (مصدر) است و ذیل هر ماده، مشتقات آن را آورده است.

البته صرفاً ماده و اشتقاق در دستور کارش نبوده بلکه شکل‌های مختلف ترکیبی را نیز آورده است. واژه‌گزینی آن، درون قرآنی است. یعنی واژگان خود قرآن را مرتب و نظام‌مند کرده است. اینگونه نیست که واژگانی از بیرون از قرآن مثلاً از فرهنگ متداول مردم برگرفته باشد.

عبدالباقی چندگونه اطلاعات را ارائه کرده است: واژه، متن آیه، شماره آیه، مکی یا مدنی بودن سوره، شماره سوره. زیر برخی واژه‌ها، تعداد کاربرد (بسامد) آن را نیز عرضه کرده است.

عبدالباقی در جمادی الآخر سال ۱۳۵۸ ق / ۱۹۳۸ م از آن فارغ شد. حروف چینی و حروف خوانی و کنترل نهایی آن تا ۱۳۶۴ ق / ۱۹۴۵ م به طول انجامید و در این سال در قاهره چاپ شد.^۹ در واقع متن کار شده را در ۱۹۳۹ م به دارالکتب المصریه برای بررسی نهایی تحویل داد. اما انتشار آن با

تأخیر مواجه شد.

این اثر در چاپ‌های مختلف و انواع متنوع و تیراژهای زیاد منتشر شده است. یک چاپ همراه با متن قرآن در هر صفحه است. مشخصات این چاپ اینگونه است:

المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، بحاشیة المصحف الشریف، قاهره، دارالحدیث، ۱۴۰۸ ق/ ۱۹۸۸ م.

محمدباقر بهبودی آن را در ایران همراه با مقدمه فارسی چاپ کرد.

کتاب عبدالباقی پایه و مبنای بسیاری از فهرست نگاری‌ها شد و پژوهش‌های مختلفی در تکمیل آن انجام یافت. علاوه بر پژوهش رضا کیان‌زاد که قبلاً اشاره شد، آقایان اسماعیل احمد عمایره و عبدالحمید مصطفی السید دو تن از استادان دانشگاه امام محمد بن سعود و دانشگاه یرموک به تکمیل *المعجم المفهرس* با فهرست‌سازی از ادوات و ضمائر پرداختند.^۱ عبدالباقی همهٔ واژگان قرآن را فهرست‌سازی نکرد بلکه فقط افعال و اسماء مصرح را مرتب نمود و ضمائر و حروف و دیگر ادوات را رها کرد. البته گاهی واژه‌هایی مثل سوف و هذان را آورده است. اما کتاب *معجم الادوات و الضمائر* کار عبدالباقی را تکمیل کرد و همهٔ واژه‌هایی نظیر بل، هذا و الذین را با نظم الفبایی فهرست‌نویسی کرده است. روش این کتاب دو مرحله‌ای است. یعنی ابتدا فهرستی از ادوات و ضمائر عرضه کرده است. استفاده کننده با انتخاب واژه به صفحه آن مراجعه و اطلاعات لازم را دریافت می‌کند.

ساختار ارائه اطلاعات آن همانند، *المعجم المفهرس عبد الباقي* است.

دیگر آثاری که به نحوی مقتبس یا مشابه یا تکمیل *المعجم المفهرس* است، بسیار زیاد است. فقط به نمونه‌هایی از آنها اشاره می‌شود:

المعجم المفهرس لآیات القرآن الکریم، محمد منیر الدمشقی، بیروت، دار القلم، بی تا.

قائمه معجمیه بالفاظ القرآن الکریم و درجات تکرارها، محمد حسین ابوالفتوح، بیروت، مکتبه لبنان، ۱۹۹۰ م / ۱۴۱۰ ق.

معجم کلمات القرآن العظیم، محمد عدنان سالم و محمد وهبی سلیمان، بیروت و دمشق، دار الفکر و دارالفکر المعاصر / ۱۴۱۹ ق / ۱۹۹۸ م.

قالب و ساختار همهٔ اینها شبیه *المعجم المفهرس* است ولی در برخی جزئیات اختلاف دارند. با توجه به اینکه همهٔ اینها در صدد ارائه، فهرست کامل‌تر و آسان‌تر بوده‌اند، از اینرو می‌توان گفت: معجم نگاری قرآن همواره رو به پیشرفت بوده است. علی‌رغم فهرست‌های فراوانی که پس از *المعجم المفهرس* منتشر شده، اما هنوز این کتاب رونق خود را از دست نداده است.

پی نوشتها

۱. توسط محمد فواد عبدالباقی تألیف شد. چاپ‌های مختلف دارد. یک چاپ همراه با متن قرآن است.

۲. برای زندگینامه او نک: *دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی*، مدخل محمد فواد عبدالباقی.

۳. *مدخل لدراسة المراجع*، عبد الستار الحلوجی، ص ۴۱.

۴. مقدمه معجم المفهرس، چاپ محمد باقر بهبودی.

5. Gustav Leberecht Flugel

فلوگل خدمات مختلف فرهنگی در عرصه دانش‌های اسلامی داشت از جمله القهرست ابن ندیم را برای اولین بار تصحیح کرد. نیز کشف الظنون، التعريفات جرجانی را منتشر کرد

6. *Nujum al-furqan fi atraf al-Quran: Concordance of the koran, compiled alphabetically and according to roots of works, Lahore, 1989. 219p.*

۷. الذریعة، ج ۱۸، ص ۳-۶.

۸. مشخصات کتابشناختی:

المعجم المفهرس لكشف آیات القرآن، دو جلد در یک مجلد، رضا کیان‌زاد، تهران، انتشارات کیان کتاب، ۱۳۲۲ ق ۱

۱۳۸۰. عنوان فرعی جلد اول: فرهنگ آیه‌یاب قرآن کریم، عنوان فرعی جلد دوم: فرهنگ کلمات قرآن مجید با معنای فارسی.

۹. موسوعة المصادر و المراجع، ص ۹۸.

۱۰. این پژوهش با مشخصات ذیل در ایران افست و منتشر شد:

معجم الادوات و الضمائر فی القرآن الکریم: تکملة المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، قم، منشورات دارالفکر، ۱۴۱۰ ق.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی